

Cs. Kiss Lajos

Karl R. Popper és a kritikai racionalizmus államelmélete¹

Karl Popper tudományfilozófiai munkáival,² valamint az ezekhez belsőleg, megismeréslogikailag kapcsolódó politika-filozófiai-társadalomelméleti írásaival³ a 20. század meghatározó, mértékadó filozófusává vált. Popper a felvilágosodás „utolsó kései gyermekeinek egyikeként”⁴ határozta meg önmagát, aki a felvilágosodás „utóvédharcosaként” a kritikai racionalizmusnak nevezett filozófiai szemléletmódot kialakítva és érvényre

¹ Az írással Schwendtner Tibort köszöntjük 60. születésnapja alkalmából. Az írás megszületését, az ünnepelt filozófiai laudációjára való megtisztelő felkérésen túlmenően, a magyar államtudomány jelenlegi helyzete inspirálta, különös tekintettel az államelméleti gondolkodás dogmatizálódásának és elenyészésének paradox tendenciájára (vö. Cs. Kiss Lajos: Államelméleti helyzetkép. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 2017/2, 4–46.), valamint arra a szemantikai tényre, hogy az ünnepelt filozófiai munkássága, elsősorban a Heidegger-kutatásban, szorosan kapcsolódik az államelmélet problematikához (vö. Schwendtner Tibor: Autentikus tudomány és nevelő állam. Heidegger ’33-as egyetemi reformterve. In Gedő Éva – Schwendtner Tibor [szerk.]: *Filozófia és nemzetiszocializmus. Értelmezések és kontextusok*. Budapest, 2016, L Harmattan, 125–141.; Schwendtner Tibor: *Husserl és Heidegger. Egy filozófiai összecsapás analízise*. Budapest, 2008, L Harmattan). Feltevésem szerint Karl Popper kritikai racionalizmusa egyrészt fontos tudományelméleti belátásokkal, érvekkel, koncepcionális megoldásokkal járulhat hozzá az államelméleti gondolkodás problémáinak tisztázásához, az objektív-tárgyszerű megismerés útjában álló akadályok felismeréséhez és elhárításához, másrészt a ’nyitott társadalom’ és a ’limitált állam’ popperi elmélete egyidejűleg jelent komolyan veendő ideológiai-politikai és elméleti-tudományos kihívást, amellyel a reflexív állam elméletének is szembe kell nézni (vö. Cs. Kiss Lajos: Államértelmezések és globalizáció. In Peres Zsuzsanna – Pál Gábor [szerk.]: *Ünnepi tanulmányok a 80 éves Tamás András tiszteletére. Semper ad perfectum*. Budapest, Ludovika, 2021. 169–182.; Cs. Kiss Lajos: Államértelmezések: államtan és államelmélet. In Peres Zsuzsanna – Bathó Gábor [szerk.]: *Ünnepi tanulmányok a 80 éves Máthé Gábor tiszteletére. Labor est etiam ipse voluptas*. Budapest, Ludovika, 2021. 237–253.; Cs. Kiss Lajos: *Reflexív államelmélet*. Budapest, 2021, kézirat.)

² Vö. Karl R. Popper: *Logik der Forschung*. Fünfte Auflage. Nachdruck der vierten, verbesserten Auflage. Tübingen, 1971, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck); Karl R. Popper: *Die beiden Grundprobleme der Erkenntnistheorie*. Tübingen, 1971, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck); Karl R. Popper: *Objektive Erkenntnis. Ein evolutionär Entwurf*. Hamburg, 1984, Hoffmann und Campe.

³ Vö. Karl R. Popper: *Das Elend des Historizismus*. Tübingen, 1988, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck); Karl R. Popper: *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde I-II*. München, 1980, Francke Verlag; Karl R. Popper: *Alles Leben ist Problemlösen. Über Erkenntnis, Geschichte und Politik*. München, 1996, Piper. Popper politika-filozófiai felfogásának értelmezéséhez lásd Láncki András: *A XX század politikai filozófiája*. Budapest, 2000, Pallas Stúdió/Attraktor KFT, 98–101.

⁴ Vö. Karl R. Popper: A szabadság kérdéséről. In Karl R. Popper: *Megismerés, történelem, politika. Válogatott írások és beszédek*. Ford. Darai Lajos Mihály. Budapest, 1997, AudiPrint, 121–122.

juttatva folytatta kutatásait. A popperi kritikai racionalizmus az empirikus-természettudományi világmegismerés pozitivistá paradigmájának a kritikájából kiindulva, az elméletalkotás ismeretelméleti-módszertani problematikáját radikalizálva eredeti módon egyesítette a teoretikus és gyakorlati filozófiát, s a tanítványok és követők révén önálló filozófiai irányzattá, tudományelméleti és politikafilozófiai-társadalomelméleti kutatási programmá szerveződött. Ez a fajta kritikai racionalizmus lényegében Kant transzcendentális criticizmusának folytatása a modernitás új helyzetében, amikor a tudat- és létfilozófiai metafizikával radikálisan szakító logikai pozitivizmus a 20. század első harmadában végrehajtotta az euroatlanti filozófia nyelvi fordulatát.

Írásunkban a popperi államfelfogás tudományelméleti előfeltételeinek rekonstrukciójára teszünk kísérletet a terjedelmi korlátok által megengedett mértékben. A rekonstrukció problémafelvetése és kiindulópontja a következő állításokban foglalható össze: (a) Karl Popper társadalom- és államértelmezése nem választható el tudományelméletének ismeretelméleti-módszertani problematikájától, a kettő a lehető legszorosabban összefügg, pontosabban: kölcsönösen feltételezik egymást. A racionális kritikai módszer és diskurzus popperi felfogása ugyanis előfeltételezi a tudományterület szabad létezését, funkcionális autonómiáját, és megköveteli a tudományos szabadság intézményi feltételeinek elméleti megindokolását. (b) A megindokolási kényszer *megismeréslogikailag* elkerülhetetlenné teszi az államprobléma tematizálását s ezzel a történelmi-szociológiai nézőpont (elemzési sík) bevonását a tudományfilozófiai megismerésbe.

A rekonstrukció alapját és tárgyát az életmű két szövege képezi, amelyek egyúttal meghatározzák az elemzés nézőpontjait is. Az egyik szöveg Popper intellektuális önéletrajzát, a másik a nyugat-német szociológia híres pozitívizmusvitájában kifejtett tudományelméleti álláspontját tartalmazza a szociáltudományok logikájáról.⁵ Popper „elméleteihez” viszonyítva az életrajzi önértelmezés *külső* (szövegtranszcendens) nézőpontot, míg a szociáltudományok ismeretelméleti-módszertani kérdéseit tárgyaló tanulmány *belső* (szövegimmanens) nézőpontot jelent. Természetesen mindkét esetben elkerülhetetlenek a tartalmi hivatkozások más Popper-írásokra is.

⁵Vö. Karl R. Popper: *Ausgangspunkte. Meine intellektuelle Entwicklung*. Hamburg, 1984, Hoffmann und Campe; valamint Karl R. Popper: *Die Logik der Sozialwissenschaften*. In Karl R. Popper: *Auf der Suche nach einer besseren Welt. Vorträge und Aufsätze aus dreißig Jahren*. München – Zürich, 1984, Piper, 79–98. Magyar nyelven lásd Karl Popper: *Szüntelen keresés. Intellektuális önéletrajz*. Ford. Pintér G. Gábor, Pintérné Léderer Vera. Budapest, 1998, Áron Kiadó; Karl R. Popper: *A társadalomtudományok logikája*. In *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Papp Zsolt. Fordította Gelléri András. Budapest, 1976, Gondolat Kiadó. A rekonstrukció során a pontosság érdekében a német szövegeket vesszük alapul.

II.

Popper antiesszencialista tudományfilozófiai pozíciója, mint közismert, a Bécsi Kör logikai-empirikus pozitívizmusával való vitában, az indukción alapuló természettudományi elméletalkotás radikális kritikájának az eredményeként alakult ki.⁶ A popperi kritizmus megértéséhez azonban, a fiatalkori közvetlen filozófiai hatásokon kívül (végtelenség, esszencializmus),⁷ figyelembe kell venni két kapcsolódó, a személyes tudás fogalomkörébe tartozó világnézet-formáló egzisztenciális eredetelményt⁸ is, amelyek döntő befolyást gyakoroltak a teoretikus és gyakorlati filozófia limitált felfogásán alapuló kritikai szemléletmód kifermálódására. Mindkét élmény a világ politikai tapasztalatának intellektuális feldolgozásához kötődött, lényegében a két világháború korszakának politikai problémáival függött össze: az első világháború vége, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, az Osztrák Köztársaság kikiáltása, a politikai pártok és ideológiák versengésében elköteleződés a marxista világnézetnek, a kommunizmusnak és szocializmusnak; a második világháború előzményei, zsidókérdés, emigráció, Anschluss, a háború kitörése, totalitárius világértelmezések és államok. Popper életrajzi írása meggyőzően tanúsítja, hogy a két kapcsolódó élmény feldolgozása, a világértelmezés totalitárius formáinak antimarxista-liberális kritikája döntő mértékben járult hozzá a kritikai racionalizmus kifermálódásához. Az első élmény feldolgozásában a cáfolatra beállított kritikai gondolkodás jelentőségének, módszertani formájának felfedezésén van a hangsúly. Ehhez szorosan kapcsolódik a második élmény, amely a racionális kritizmus érvényességének teoretikus igazolására, a nyitott társadalom elméletének kifejtésére inspirálta Poppert, s meghatározó szerepet játszott a kritizmus érvényességi körének kiterjesztésében. Az első élményt Popper életrajzi írásának nyolcadik, A döntő év: marxizmus, tudomány és áltudomány (Ein entscheidendes Jahr: Marxismus, Wissenschaft, Pseudowissenschaft) című fejezetében dolgozta fel. Mint írja, 1918-ban marxista lett, s a kommunista propaganda hatására „két vagy három hónapon keresztül

⁶Vö. Exkurzus I. jelen tanulmány 231–232.

⁷Vö. Karl R. Popper: *Ausgangspunkte. Meine intellektuelle Entwicklung.* 14–37.

⁸Az eredetelmény problémájához és fogalmához, valamint a kritikai racionalizmus jogfilozófiai-tudásszociológiai változatához lásd Cs. Kiss Lajos: Szabadság és kényszer. Horváth Barna szellemi pályája. In Horváth Barna: *Angol jogelmélet.* Budapest, 2002, Pallas Stúdió – Attraktor KFT, 569–611. Horváth Barna *Jogszociológia* címmel írt jogfilozófiája (*Rechtssoziologie. Probleme der Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Rechts.* Berlin-Grunewald. 1934, Verlag für Staatswissenschaften und Geschichte.) jelzi, hogy a kifejezés jelentése kitégítható a filozófián túlra is. Így a modern szociológiát pozitív filozófiaként megalapító August Comte és követői, de leginkább a szociológia második alapításának klasszikus szerzői, mindenekelőtt Max Weber, akik a metafizikai gondolkodás radikális kritikusaiként a filozófia helyett a szociológiát tekintették a felvilágosodás organonjának, nevezhetők akár „kritikai racionalistának” is. A szociológiai felvilágosodás Niklas Luhmann által képviselt rendszerelméleti programja (vö. Niklas Luhmann: *Soziologische Aufklärung. 1., 2., 3., 4.* Opladen, 1972, 1975, 1981, 1987, Westdeutscher Verlag GmbH.) nem előzmények nélküli.

kommunistának” tekintette magát. Azonban hamar „jönnie kellett a kijózanodásnak. Életem legfontosabb eseményeihez tartozik, ami eltántorított a kommunizmustól és aminek hamarosan el kellett távolítania a marxizmustól. Röviddel tizenhetedik születésnapom előtt történt. Egy demonstráció alatt fiatal, fegyvertelen szocialisták, a kommunisták által ösztönözve, megkíséreltek néhány kommunisták kiszabadítani, akiket a bécsi rendőrfőkapitányságon őrizetbe vettek. Több fiatal szocialista és kommunista munkást agyonlőttek. Megrendültem: elszörnyedtem a rendőrség eljárástól, de fel voltam háborodva saját magamon is. Mert világossá vált számomra, hogy marxistaként – legalábbis elvben – részben én is felelős voltam a tragédiáért. A marxista elmélet megkövetelte *az osztályharc folyamatos kielezését* azért, hogy felgyorsítsák a szocializmus eljövételét. A marxista jól tudta, hogy a szocialista forradalom szörnyű áldozatokat fog követelni. De azt is tudta, és ezt a legteljesebb bizonyossággal, hogy a kapitalizmus minden nap több erőszakos áldozatot követel, mint az egész szocialista forradalom. Ez része volt a marxista elméletnek – az úgynevezett »tudományos szocializmusnak«. Ekkor azt kérdeztem magamtól, vajon egy ilyen állítás megindokolható-e valaha is tudományosan. Ez a kérdés, és egyáltalán az egész élmény a marxizmustól történő tartós eltávolodásomhoz vezetett.”⁹ Poppert a saját viselkedésben nemcsak az háborította fel, hogy kritikátlanul elfogadott egy „elvonat és bonyolult elméletet”, ami a vallási hit erejével ígért egy új és jobb világot, hanem az is, hogy a marxizmusban korán felfedezett hibákkal kapcsolatos kritikáját különböző okokból – részben a barátai, részben az „ügy” iránti lojalitásból – elfojtotta, hogy elkezdett engedményeket tenni és kompromisszumokat kötni, s ezzel belesétált az erkölcsiség és az intellektus egyidejű feláldozásának a csapdájába. A csapdából való kitörés útját a dogmatikus és kritikátlan gondolkodás elutasítása jelentette, a kritikai gondolkodás racionalitásának a próbáját pedig a marxizmus mint *tudományos* elmélet cáfolata. A marxizmus döntő érve Popper szerint az volt, hogy a kommunizmus szükségszerű győzelmének proféciáját egyrészt tudományosan bizonyítható előrejelzésnek, másrészt erkölcsi törvénynek tekintették a következő formában: „*Segítened kell azt előidézni, ami elkerülhetetlen*”.¹⁰ Bár tizenhét évesen antimarxista lett, de „a marxizmustól való elfordulás után még évekig szocialista maradt”, majd az antikommunista szocializmus után megtért a liberalizmushoz.¹¹

Az élmény intellektuális feldolgozása a következő tanulságokkal szolgált Popper számára: (a) A dogmatikus gondolkodás immunizálja az elméletet a kritikával szemben, amely cáfoló tényekkel szembeesíti az elméletet, kizárja az elméletek versengését és megszünteti a tudomány szabadságát. (b) A dogmatikus gondolkodás paradigmája

⁹ Karl R. Popper: *Ausgangspunkte. Meine intellektuelle Entwicklung*. 40–41.

¹⁰ „*Hilf, das herbeizuführen, was unausweichlich ist.*” (I. m. 43.)

¹¹ I. m. 44., 45.; Karl R. Popper – Franz Kreuzer: *Offene Gesellschaft – offenes Universum. Ein Gespräch über das Lebenswerk des Philosophen*. München–Zürich, 1986, Piper, 5–8.

a marxi elmélet,¹² amelyet az orosz forradalom megcáfolt.¹³ (c) A marxizmuskritikának köszönhető az alapvető felismerés, mely szerint az elméletek tudományosságát (igazságképességét) a kritizálhatóság, azaz megcáfolhatóságuk és ellenőrizhetőségük lehetősége biztosítja; a verifikációval szemben az elméletek cáfolhatósága és ellenőrizhetősége képezi a tudományt az áltudománytól megkülönböztető demarkációkritériumot. Lényegében ez a felismerés indította el a *Logik der Forschung* megírásához vezető úton. A három tanulság egyértelműen a politika- és tudományfilozófiai problémafelvetések egzisztenciális és módszertani kapcsolódását jelzi, és előzetesen magyarázatot ad arra a szemantikai tényre, hogy a hagyományosan gyakorlati és teoretikus filozófia illetékességébe tartozó probléma- és munkaterületek miért párhuzamosak és elválaszthatatlanok Popper életművében.

A másik meghatározó élményt Popper életrajzi írásának huszonnegyedik, A nyitott társadalom és ellenségei és a Historicizmus nyomorúsága (Die offene Gesellschaft und ihre Feinde und Das Elend des Historizismus) című fejezete tárgyalja.¹⁴ Új-zélandi emigrációjának időszakából a két könyv születésének indítékairól így számol be: „Azután 1938 márciusában jött a hír Hitler Ausztriába történő behatolásáról. Most sürgetővé vált, hogy az osztrákoknak segítsünk a menekülésben. Azt is éreztem, hogy amit 1919 óta a politikai problémákról tanultam, nem tarthatom tovább magamban. Így elhatároztam, hogy a *Das Elend des Historizismus*t közlésre alkalmas formára hozom. Ami ekkor kialakult, az két egymást többé vagy kevésbé kiegészítő munka: *A historicizmus nyomorúsága* és *A nyitott társadalom és ellenségei*.”¹⁵ A világpolitikai helyzet nyomására, bár Európától és a háborútól biztonságos távolságban, de szellemi értelemben a „pusztulás terhének tudatában” tett kísérletet Popper a totalitarizmuskritika elméleti formában való kifejtésére. A két kapcsolódó könyv a háborúban álló államok szellemi-ideológiai versengésének az erőterében, tehát kifejezetten világnézeti-politikai megfontolásokból íródott. Popper elméleti formában fejezte ki és indokolta meg a saját végső metafizikai-politikai döntését, amikor a totalitárius zárt és a liberális nyitott társadalmak szembeállításának nézőpontjából, a politikai gondolkodás- és elméletformákat eredetük történelmi-szociológiai összefüggésébe helyezve tárgyalta az egyén, a társadalom és a tudomány szabadságát. „*A historicizmus*

¹² „A marxizmussal való találkozásom intellektuális fejlődésem legfontosabb eseményeinek egyike volt. Olyan dolgokra tanított, amelyeket soha nem felejtettem el; megtanított a szókratészi megjegyzés – »tudom, hogy semmit sem tudok« – bölcsességére; fallibilistává tett, és megtanította, hogy milyen fontos az intellektuális szerénység. A marxizmus által tudatosult bennem az ellentét a dogmatikus és kritikai gondolkodás között.” (Karl R. Popper: *Ausgangspunkte. Meine intellektuelle Entwicklung*, 45.) Popper a dogmatikus, önmagukat a kritikai cáfolatokkal és ellenőrzésekkel szemben immunizáló gondolkodás- és megismerésformákhoz sorolja a pszichoanalízis minden korabeli változatát. A pszichoanalízis elméleteivel való szellemi találkozása azonban nem volt határhelyzet, nem okozott traumatikus élményt.

¹³ I. m. 55.

¹⁴ Karl R. Popper: *Ausgangspunkte. Meine intellektuelle Entwicklung*, 161–170.

¹⁵ I. m. 159–160.

nyomorúsága és *A nyitott társadalom* voltak azok a kísérleteim, amelyekkel *hozzájárultam a háborúhoz*. Úgy gondoltam, hogy a *szabadság problémája* talán ismét központi probléma lesz, különösen a marxizmus és a központilag irányított tervgazdaság (dirigizmus) propagálásának megújult befolyásának köszönhetően. Ezért ezek a könyvek a *szabadság védelmére – a totalitárius és autoritárius eszmék elleni védelemre – szolgáltak és óvtak a historicista babona veszélyeitől*. Mindkét könyv, de különösen *A nyitott társadalom* (kétségtelenül a fontosabb a kettő közül), a *politika kritikai filozófiájához* való hozzájárulásként jellemezhetők.¹⁶ A nagy tudományelméleti művek megírása után Popper ezzel a két könyvvel rakta le a liberális világtérkép jellemzőit, nagy hatású változatának az alapköveit, a Platón-kritika összefüggésében – az állam lételemkérdését (mi az állam?) zárójelbe téve – ekkor tett kísérletet az államformák, s ezen belül a demokrácia elméletének a kidolgozására.¹⁷

A nyitott társadalomról és ellenségeiről szóló könyvében Popper amellett érvel, hogy a tudományos megismerés kritikai – falszifikációs eljárás, kísérleteken (trial and error), a tévedések eliminálásán alapuló – módszere általánosítható, azaz olyan *univerzális* „kritikai vagy racionális beállítódással” formálható, amelynek érvényessége kiterjeszthető a tudományon kívüli társadalmi-kulturális területekre is; ennek a beállítódásnak a megjelölésére javasolta a „kritikai racionalizmus” kifejezést, amelyet tanítványai, először Adrienne Koch és Hans Albert, felkaroltak és elterjesztettek.¹⁸ A kritikai racionalizmus kifejezés bevezetését Popper a második világháború rendkívüli helyzetével, az individuális szabadságot fenyegető totalitárius ellenség elleni eszmei harc elkerülhetetlenségével igazolta. Ez a szemantikai tény nyilvánvalóvá teszi, hogy a kritikai racionalizmus univerzalitásigénye nem valamiféle immanens tudományfilozófiai álláspontban, hanem a háborús kül- és belpolitikai tapasztalat feldolgozásának nézőpontspecifikus formájában gyökerezik, vagy elméletileg konkretizálva: a politikai Carl Schmitt által megfogalmazott problémájának, a barát/ellenség-megkülönböztetésnek a liberális értelmezésében.¹⁹

¹⁶I. m. 163. (Kiemelés: Cs. K. L.) Egy későbbi, demokráciáról szóló írásában Popper megerősíti és kiegészíti az életrajzában mondottakat: „Jóllehet *A nyitott társadalom és ellenségei* című könyvem egy szóval sem említi Hitlert és a náciakat, szándékom szerint ez a könyv volt a hozzájárulásom a Hitler elleni harchoz: a könyv a demokrácia elméletét nyújtja és a demokrácia védelmét régi és új ellenségeinek támadásaival szemben; 1945-ben jelent meg és azóta újra és újra kiadták.” (Karl R. Popper: *A demokrácia elméletéről*. In Karl R. Popper: *Megismerés, történelem, politika. Válogatott írások és beszédek*. Ford. Darai Lajos Mihály. Budapest, 1997, AudiPrint, 157.)

¹⁷A limitált állam és a demokrácia elméletéhez lásd Exkurzus II.

¹⁸Karl R. Popper: *Ausgangspunkte. Meine intellektuelle Entwicklung*. 164.

¹⁹Vö. Carl Schmitt: A politikai fogalma. A partizán elmélete. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Vál., ford. szerk. Cs. Kiss Lajos. Budapest, 2002, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 7–102., 105–173.

A „kritikai racionalizmus” tehát a politikafilozófia és tudományfilozófia problémafelvetéseinek a metszéspontján, a háborús évtizedek politikai-szellemi határhelyzetében jött létre, s Popper a tudományon kívüli társadalmi-kulturális területekre történő kiterjesztésével alapozta meg a „nyitott társadalom” koncepcióját, amelynek alaptézise: „Emberi társadalom nem létezhet konfliktusok (ti. harc) nélkül: egy ilyen társadalom nem a barátok társadalma volna, hanem inkább a hangyáké... Ez a kritikai beállítódás azt a felismerést tartalmazza, hogy valószínűleg mindig tökéletlen társadalomban kell élnünk. Ez nemcsak azon múlik, hogy még a nagyon jó emberek is nagyon tökéletlenek, és nem is csak azon, hogy nem tudunk eleget. E két oknál fontosabb az a tény, hogy mindig léteznek feloldhatatlan *értékkonfliktusok*: Feloldhatatlan erkölcsi problémák léteznek, mert az erkölcsi elvek konfliktusba kerülhetnek egymással... az értékek és elvek közötti konfliktusok értékesek és egy nyitott társadalom számára még lényegiek is lehetnek.”²⁰ A popperi nyitott társadalomban a „feloldhatatlan” értékkonfliktusokban, a „közvetíthetetlen” erkölcsi felfogások (elvek) összeütközéseiben keletkezik a politikai problémája, amelyet a totalitárius-autokratikus államok ellenpontjaként a limitált államként felfogott demokratikus jogállam hivatott megoldani. A kritikai racionalizmus a társadalom és állam újkori-modern megkülönböztetésének liberális értelmezéseit alapul véve retrospektív módon, Platón filozófiai-politikai elméletének a kritikájából kiindulva alakítja ki a saját államfelfogását.²¹

III.

Popper tudományelméletének, a racionális (cáfolatra beállított) kritika módszertánának megértése tehát elválaszthatatlanul összekapcsolódik a politikai problémájával, a totalitarizmuskritika összefüggésében kidolgozott társadalom- és államfelfogással. A következőkben nézőpontot váltunk. Itt annak bemutatására teszünk kísérletet, hogyan kényszeríti ki a racionális kritikai módszer és diskurzus elmélete *megismeréslogikailag* a történelmi-szociológiai nézőpont bevonását – s ezzel az államprobléma tematizálását – a tudományfilozófiai elemzésbe. A történelmi-szociológiai problémásík bevonása azzal jár, hogy Poppernek módszertani követelményként előfeltételeznie kell az államprobléma megoldását is, azaz a nyitott társadalom és a limitált állam normatív fogalmait. Az állítás bizonyítására a megismerés kezdetével, fejlődésével kapcsolatos popperi álláspont összefoglaló értelmezésével teszünk kísérletet.

²⁰ Karl R. Popper: *Ausgangspunkte. Meine intellektuelle Entwicklung*. 164–165.

²¹ Vö. Karl R. Popper: *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde I*. 229–268. [Der zeitgeschichtliche Hintergrund von Platon Angriff. 10. Kapitel. Die offene Gesellschaft und ihre Feinde.]

Karl Popper a modern tudományfejlődés evolúcióelméleti megértésének összefüggésében²² interpretálja a nemtudás szókratészi posztulátumát,²³ és a *probléma* fogalmával határozza meg a természettudományi és szociáltudományi megismerés kezdetét. A *Die Logik der Sozialwissenschaften* című írásának²⁴ negyedik és huszonnegyedik tételében Popper a következőket mondja a tudományos megismerés kezdetéről: „A megismerés nem észleletekkel vagy megfigyelésekkel, vagy adatok vagy tények összegyűjtésével kezdődik, hanem *problémákkal*. Nincs tudás problémák nélkül – de problémák sincsenek tudás nélkül. Ez azt jelenti, hogy a megismerés a *tudás és a nemtudás közötti feszültséggel kezdődik*: Nincs probléma tudás nélkül – nincs probléma nemtudás nélkül. Mert minden probléma annak felfedezésével keletkezik, hogy valami nincs rendben vélt tudásunkkal; vagy logikailag szemlélve, belső ellentmondás.”²⁵ „Nem létezik tiszta megfigyelésen (Beobachtung) alapuló tudomány, hanem csak tudományok, amelyek többé vagy kevésbé tudatosan és kritikusan *teoretizálnak*. Ez érvényes a szociáltudományok számára is.”²⁶ A probléma eszerint mindig *elméletfüggő* abban a szigorú értelemben, hogy kizárólag az előzetes értelemmegértés fogalmi reflexióiban megjelenő *értelmezések* összefüggésében válik adottá és teoretikusan megoldandó feladattá, függetlenül attól, hogy természettudományról vagy szociáltudományról van-e szó, függetlenül attól, hogy az adott tudományban a *megfigyelést* vagy az *interpretációt* tekintik a megismerés számára irányadónak, módszertanilag meghatározónak.

A tudás és a nemtudás ütközési pontjaként, az „igaznak tartott tudás” és a „tények” ellentmondásaként felfogott probléma tehát mindig versengő értelmezések összefüggésében merül fel, kizárólag ilyen módon jelent, illetve jelenhet olyan nehézséget vagy akadályt, amely a mindenkori megismerés útjában áll. Az értelmezés- és elméletfüggő problémák a *szemantikai tények* azon osztályába tartoznak, amelyek megkérdőjelezzik a tudományon kívüli és belüli elvárások, az érvényesnek tartott „elméletek” bizonyosságát, kételyt szülnék, provokálnak és kérdezésre szólítanak fel, s ezáltal válnak a megismerés *kezdétévé*, feltéve, hogy kulturális, vagy egzisztenciális, vagy bármilyen más tudomány-intern szempontból jelentőséggel bírnak. Ez a jelentőség (relevancia) abban nyilvánul

²² Vö. Karl R. Popper: *Die Evolution und der Baum der Erkenntnis*. In Karl R. Popper: *Objektive Erkenntnis. Ein evolutionärer Entwurf*. 268–297.; Karl R. Popper: *A tudományelmélet fejlődéselméleti és logikai értelemben*. In Karl R. Popper: *Megismerés, történelem, politika. Válogatott írások és beszédek*. 15–37.

²³ Vö. Karl R. Popper: *Über Wissen und Nichtwissen*. In Karl R. Popper: *Auf der Suche nach einer besseren Welt. Vorträge und Aufsätze aus dreißig Jahren*. 41–54.

²⁴ Vö. Karl R. Popper: *Die Logik der Sozialwissenschaften*. i. m. 80–81. (Kiemelés: Cs. K. L.) Theodor W. Adorno: *A társadalomtudományok logikájáról*. In *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*. 279., 302.

²⁵ Karl R. Popper: *Die Logik der Sozialwissenschaften*. 80. A megismerés kezdete és a tudás forrása nem határozható meg induktív módon, Popper deduktív felfogása az indukció cáfolatán nyugszik (vö. Exkurzus I. jelen tanulmány 231–232.)

²⁶ I. m. 94.

meg, hogy a problémák a megismerési érdekek igazolási összefüggésének elemeivé, azaz meggyőző (konszenzusképző) érvekké, célmeghatározások alapjává válnak.²⁷

A probléma lényegéhez tartozik, hogy megoldásra kényszerít: a probléma és a megoldás belsőleg összetartoznak, nem választhatók el egymástól. „A tudás és nemtudás feszültsége problémákhoz, valamint megoldáskísérletekhez vezet. *A feszültség maga soha nem haladható meg.*”²⁸

Popper először egy háromfokozatú sémával²⁹ írta le a harmadik világban (Welt3) lejátszódó megismerési folyamat logikai szerkezetét, amelyet különböző megfontolásokból felváltott egy véglegesnek tekintett négyfokozatú sémával: „P1 (Problem1) – VT (vorläufige Theorie) – FE (Fehlerelimination) – P2 (Problem2)”.³⁰ Eszerint a megismerés mindig problémával, illetve problémahelyzettel (P1) kezdődik, majd problémamegoldással – azaz ideiglenes, hipotézisen vagy feltevésen alapuló elmélet megalkotásával (VT) – folytatódik. A harmadik fokozat az elimináció, amely az elmélet hibáit (ellentmondásait) felfedező és cáfolat útján megsemmisítő (FE) racionális kritikai-diskurzív eljárás. A hiba megszüntetésére irányuló kihívás újabb nehézséget jelent, amely új problémát (P2) hoz létre. Így a negyedik fokozat egyúttal mindig az új megismerés kezdete, lehetőség szerint emergens mozzanat az objektív megismerés haladásában.

Az elméletalkotásként és racionális kritikai diskurzusként felfogott tudományos kutatásban a problémamegoldások csupán kísérletek, igazságigénnyel fellépő, de soha nem végérvényes elmélethipotézisek, amelyeket cáfolási és alkalmazási kísérletekkel ellenőriznek. Ha egy elmélethipotézis kiállja a megcáfolási kísérletek (falsification) próbáját, és sikeres alkalmazási kísérletek is megerősítik (corroboration), akkor ideiglenesen érvényes (igaz) elméletnek tekinthető anélkül, hogy hipotetikusfeltevés-karakterét elveszítené. A négyfokozatú megismeréslogikai séma szerint tehát az elméletek a feltételezésen alapuló tudás (Vermutungswissen) kontingens szintézisei, így konstrukciójuk eleve megkérdőjelezhetőségük és cáfolhatóságuk valóságos lehetőségén alapul.

²⁷ Ezt a tényállást írja le Max Weber tudományelmélete is, azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy a kezdet-probléma értelmezésébe bevezette a „kulturális jelentőség” (Kulturbedeutung) fogalmát, és magát a problémafogalmat tágabb értelemben határozta meg, azaz különbséget tett a tudományos megismerés normális üzemmenetéhez tartozó *aktuális* probléma és az *alapp*probléma fogalmi között, mely utóbbi új tudományterület kialakulásához vezet. Weber szerint a megismerés mindig kulturális vagy egzisztenciális szempontból jelentőséggel bíró problémák megfogalmazásával kezdődik: „Nem a »dolgozok« »tárgyi« összefüggései, hanem a *problémák gondolati* összefüggései szolgálnak a tudományok munkaterületeinek alapjául: új »tudomány« ott keletkezik, ahol új módszerrel egy új probléma nyomába erednek és ezáltal olyan igazságokat fedeznek fel, melyek új jelentékeny nézőpontokat nyitnak.” (Max Weber: *Die „Objektivität“ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis*. In Max Weber: *Zur Logik und Methodik der Sozialwissenschaften. Schriften 1900-1907*. Herausgegeben Gerhard Wagner. [Max Weber Gesamtausgabe Abteilung I: Schriften und Reden. Band 7.] Tübingen, 2018, J. C. B. Mohr [Paul Siebeck], 167–168.)

²⁸ Karl R. Popper: *Die Logik der Sozialwissenschaften*. 283.

²⁹ Vö. Karl R. Popper: *A tudományelmélet fejlődéselméleti és logikai értelemben*. 16–27.

³⁰ Karl R. Popper: *Objektive Erkenntnis. Ein evolutionärer Entwurf*. 122–130.

Popper feltehetőleg két megfontolásból módosította négyfokozatúra a háromfokozatú megismeréslogikai sémát. A sémát egyfelől alkalmassá kellett tennie az elméletalkotások formájában végbemenő tudományfejlődés *emergens* folyamatának a leírására,³¹ másfelől számot kellett vetnie azzal a *szemantikai* ténnyel, hogy a problémák mindig elméletek vitájában képeződnek, azaz interpretációk következményei.³² Ez utóbbi megfontolásból az következik, hogy a megismerés kezdő- vagy kiindulópontjának bármely meghatározási kísérlete csak a *kritikai diskurzus* és a vitahelyzetben meghozott *teoretikus döntés* fogalmaival, azaz versengő interpretációk összefüggésében érthető meg. Egyébként a *problémahelyzet* fogalma eleve arra a tényszerűsége utal, hogy semmilyen probléma nem vethető fel önmagában, értelmezési kontextusoktól és döntésektől függetlenül. Az elméletalkotás négyfokozatú sémája a tudományfejlődést emergens folyamatként írja le: 1. régi probléma; 2. próbaképpen elméletalkotás; 3. kritikai vitában (beleértve az alkalmazási kísérleteket) végrehajtott eliminációs próbálkozások; 4. az elméletek vitájából származó új problémák megfogalmazása.³³

A séma értelmezése során Popper a következő érveket fogalmazza meg: (a) Az „új problémák legtöbbje az *elméletek kritikájából* keletkezik: *elméleten belüli*. Érvényes ez már a Hésziodosz-féle kozmogónia problémáira és még inkább a Szókratész előtti görög filozófusok problémáira; és érvényes a modern természettudomány legtöbb problémájára. *A problémák maguk azon elméletek és nehézségek termékei, amelyeket a kritikai megvitatás az elméletekben feltár.*”³⁴ Tudományos elméleteket nem a tapasztalattól (indukció-verifikáció), hanem a falszifikálható (ellenőrizhető) elméletek vitájából kiindulva konstruálnak.

³¹ Az objektív megismerés szükségszerű előfeltételét jelentő harmadik világ (Welt3) autonómiájának az elemzése kapcsán Popper jelzi, hogy a négyfokozatú séma (P1 – VT – FE – P2) hasonlósága a hegeli dialektikához (tézis-antitézis-szintézis) csupán látszólagos, a következő okokból: (a) A harmadik világ autonómiáját (nem anyagi valóságát) az ember teremtő önállósága hozza létre, amelyet a hegeli szellemfilozófia, „a világ isteni öntudatává hiposztazált objektív szellem” (abszolút szellem) radikálisan felszámol. (b) A séma azt szemlélteti, ahogyan a racionális kritikai diskurzusban az igazságkeresés regulatív eszméjének az irányításával felfedezik és megszüntetik a hibákat, az elmélet ellentmondásait. A racionális kritika az objektív megismerés haladásához járul hozzá azzal, hogy: „Lehetővé teszi az (abszolút) igazsághoz való közeledést.” Hegel álláspontja ezzel szemben relativista és esszencialista: egyaránt jónak tartja az ellentmondásos és ellentmondásmentes elméleteket, a szellem az elméletek harcán, az ellentmondás mechanizmusán keresztül bontakozik ki a világtörténelemben. (c) A harmadik világ nyelvben képződő, nyelvi jelentésekből felépülő „immateriális valósága”, bár emberi cselekvések következménye, de egyáltalán nem hasonlít az emberi tudathoz, és nem is vezethető le a tudatból. Ezzel szemben Hegel szellemfogalma az emberi tudat hiposztázisa. (Vö. Karl R. Popper: *Objektive Erkenntnis. Ein evolutionärer Entwurf*. 128–130.)

³² A probléma és az elmélet (problémamegoldás) nem választhatók el egymástól: „Az első elméleteknek – azaz az első ideiglenes problémamegoldásoknak – és az első problémáknak valamiképpen együtt kellett keletkezniük... A megfogalmazott probléma és a javasolt megfogalmazott megoldás közötti kapcsolatot *lényegileg logikai* kapcsolatként lehet felfogni.” (Karl R. Popper: *Probleme und Theorien*. In Karl R. Popper: *Ausgangspunkte. Meine intellektuelle Entwicklung*. 190., 191.)

³³ Vö. Karl R. Popper: A tudományelmélet fejlődéselméleti és logikai értelemben. 16–27.

³⁴ I. m. 27. (Második és harmadik kiemelés: Cs. K. L.)

(b) A tudományfejlődést ciklusok vagy periódusok változásaiként leíró séma bármely pontja, vagyis az elméletalkotás bármely szakasza, illetve fokozata (1, 2, 3, 4.) szolgálhat a megismerés kiindulópontjaként. Popper a maga részéről a probléma, illetve a problémahelyzet fogalmát részesítette előnyben.³⁵ (c) A tudományfejlődést dinamikus, előre haladó folyamatként leíró séma fokozatait belső, megismeréslogikai kényszer kapcsolja össze, amely kutatási motivációként hat és *kritikai diskurzusok*ban aktualizálódik. (d) A tudományfejlődés folyamata az objektív-abszolút igazsághoz közelítő végtelen *haladás*, de nem esszencialista értelemben: az igazság a versengő elméletek kritikai diskurzusát szabályozó formális-normatív értékeszme, nem pedig a megismerési folyamatot lezáró lényegi végcél.³⁶ (e) Abból a szemantikai tényből, hogy a tudományos problémák szükségképpen *elméleti* jellegűek és versengő interpretációkhoz kötöttek, az következik, hogy az ún. gyakorlati problémákra (emberi jólét, állam támadó politikája, ipari fejlődés, társadalmi csoportok szegénysége, személyes meggazdagodás stb.) tudományos értelemben csak akkor javasolhatók megoldások, ha előzetesen, tudományos-szakértői diskurzusokban elméleti problémákká transzformálódnak. A problémák, az elméletek, a hibákat felfedező és kiküszöbölő kritikai módszer, az érvek, a diskurzus a „harmadik világba” (Welt3) tartoznak.³⁷

Ami pedig a módszer problémáját illeti: Ha a módszer általános fogalmán azt a *módot* értjük, ahogyan a megismerés tárgya mint probléma az elméletkötött megfigyelés és értelmezés számára a maga eredeti értelemösszefüggésében adva van – pontosabban: fel van adva a *feladat* értelmében –, akkor a szociáltudományok módszere, hasonlóan a természettudományokéhoz, problémák és a problémák megoldására tett javaslatok (elméletek) kritikai-kísérleti megfogalmazásában áll. „Megoldásokat javasolnak és kritizálnak. Ha egy megoldáskísérlet nem hozzáférhető a tárgyi kritika számára, úgy éppen ezért tudománytalanként kikapcsolható, ha talán csak átmenetileg is.”³⁸ A problémamegoldási javaslatok (elméletek) tudományosságának az a kritériuma, hogy hozzáférhetők-e a nyilvános tárgyi kritika, a megcáfolási kísérletek számára vagy nem, méltónak tartják-e a megvitatásra vagy nem, azaz valóban releváns és érdekes probléma megoldását javasolják-e. De mint a természettudományok esetében, a problémamegoldási javaslatok itt is pusztán versengő kísérleti hipotézisek, amelyek csak addig támaszthatnak igényt az igazságra, addig számíthatnak érvényes igazságnak, amíg meg nem cáfolják őket. „A tudomány módszertana tehát a lehető legszélesebb kritikával ellenőrzött tentatív megoldáskísérlet (illetve ötlet). Ez a kísérlet és tévedés

³⁵ Vö. i. m. 28–29.

³⁶ Az „abszolút és objektív igazságfogalomhoz”, valamint az „igazsághoz közelítés” regulatív eszméjéhez lásd Karl Popper: i. m. 32–37.; uő.: *Die Logik der Sozialwissenschaften*. 92–93.

³⁷ Vö. Karl R. Popper: *Objektive Erkenntnis. Ein evolutionärer Entwurf*. 109–132., 158–197.

³⁸ I. m. 82.

(trial and error) módszertanának továbbfejlesztése.”³⁹ A tudás és a tudható feltárásának és igazolásának racionális módjaként tehát egyedül a *kritikai módszer* képes számot vetni azzal a ténytudással, hogy a valóságról – pontosabban: a három világ emergensen kapcsolódó struktúráiban képződő „valóságokról” – szerzett minden emberi tudás eleve feltételezésen alapuló, cáfolható, kontingens tudás (Vermutungswissen).⁴⁰

A tudományos megismerés objektivitását a kritikai módszer, pontosabban: a kritikai módszer és logikai segédeszközei⁴¹ használatának *intézményesített szabadsága* garantálja. A megismeréslogikai érvelés ezen a ponton elemzési szintet vált, a kritikai vita és nyilvánosság előfeltételei és intézményi garanciái ugyanis csak történelmi-szociológiai nézőpontú elemzéssel határozhatók meg. A tudományelmélet itt kapcsolódik az államelméleti problematikához. Popper szerint a zárt társadalmakkal és totalitárius-autokratikus államokkal szemben csak az ún. nyitott társadalmak limitált s ezáltal szabad államai mint demokratikus jogállamok teszik lehetővé a tudományos megismerés fejlődését (emergenciáját), vagyis azt, hogy a mindenkori kutatás a kritikai módszer segítségével az aktuálisan elért mindenkori tudásszint folytonos meghaladására kényszerítse önmagát. Ez azt jelenti, hogy a kritikai módszer, létrejöttét és alkalmazási feltételeit tekintve, szükségszerű államvonatkozást tartalmaz és implikál. A kritikai módszer érvényesítésének s ezzel a megismerés objektivitásának az intézményi alapját és végső biztosítékát a világ bármely országában a tudományterület szabad létezése és funkcionális autonómiája jelenti. Popper axiomatikus tézise szerint ilyen szabadság csak a nyitott társadalom fejlődési szintjét elérő társadalmak limitált államaiban valósulhat meg.

A parafrázis értelmében a megismerés tulajdonképpeni kezdetét az elméletkötött problémafeltáró megfigyelés-értelmezés jelenti, amely egyszerre irányítja a figyelmet az elméletek és a tények, az elvárások és a megvalósulások közötti ellentmondásban megjelenő nemtudásra, s mint jeleztük, e nemtudás kulturális és egzisztenciális jelentőségére, ami által a kutatás számára egyáltalán fontossá, érdekessé válhat. Ez a kettős ellentmondás az, ami folytonosan kérdésre, problémák megfogalmazására,

³⁹ Uo.

⁴⁰ A kritikai módszer által vezérelt tudományos megismerés teszi nyilvánvalóvá, hogy az emberi tudás „mindig csak átmeneti és kísérletszerű megoldási javaslatokból áll, és így elvileg mindig tartalmazza azt a lehetőséget is, hogy tévesnek... nemtudásnak bizonyul”. (I. m. 83.) A természet- és a szociáltudományok *valóság*tudományok, amelyek egyaránt a racionális kritikai módszerrel dolgoznak. Popper a „probléma”, az „elvárás” (amely az állati és emberi organizmus mindenkori specifikus környezethez való alkalmazkodását irányítja, szabályozza), a „problémamegoldás (elmélet)”, „cáfolattal történő ellenőrzés-szelekció” evolúcióelméletileg értelmezett tisztán *formális* fogalmainak műveleti alkalmazásával, valamint az „objektív-abszolút igazság regulatív eszméjével” és az „átfogó magyarázat” módszertanával megszünteti a természettudományi és a szociáltudományi megismerés közötti különbséget.

⁴¹ Popper a megismerés belső lehetőségfeltételeit képező logikai segédeszközök közül kifejezetten csak az ellentmondás kategóriáját nevezi meg, s ettől különválasztva tárgyalja az értékelméleti előfeltevéseket.

problémamegoldások kritikai megvitatására, azaz *kutatásra* és *diskurzusra*, a mindenkori tudásszint meghaladására kényszerít, s egyúttal arra, hogy a vitában álló felek elfogadjanak két megismeréslogikailag alapvető axiomatikus előfeltevést.

(a) Az egyik előfeltevés szerint a kutatási folyamatban a kritikailag igazolt-bizonyított tudás mindig csak viszonylagos, feltételezésen alapuló (kontingens) tudás lehet. A problémák létezéséről vagy nem létezéséről – vagyis arról, hogy fontosak vagy nem fontosak, lényegesek vagy lényegtelenek, érdekesek vagy érdektelenek stb. – a tudományos vitában hoznak döntést. A tudás és nemtudás feszültségéből keletkező relevanciadöntéssel a nemtudást a már tudott valóságos alternatívájaként, új tudással (ismeretekkel) betöltendő üres *hely*ként, a tudományos diskurzus értelmezési horizontjának megnyitásaként, azaz megoldásra kényszerítő problémaként ismerik el. A nemtudás ebben az értelemben mint probléma – a szó eredeti jelentésében mint cselekvés számára leküzdendő nehézség – válik a tudás valóságos lehetőségévé, azaz igazságképpé és a megismerési folyamat kezdetévé. A probléma és annak megoldása mint egy új problematizálás kiindulópontja nem választható el egymástól. A tudományos diskurzusban az egyes tudásterületeken a nemtudás elvont lehetőségéből – azaz minden tudás kontingens jellegéből – kiindulva is konstruálható probléma, amelynek megoldása a gondolatkísérlet. Ekkor a nemtudás a gondolatkísérlet formájában válik valóságos lehetőséggé, a megismerés kiindulópontjává, megoldásra váró kutatási témává.

Ennek alapján azt állítjuk, hogy a probléma – mint a nemtudás reális lehetősége vagy a problematizáló kérdés formájában tematikussá tett nemtudás – a tudományos kutatás és diskurzus ténye, vagyis szemantikai tény. Ebben az értelemben a nemtudás egyrészt *konstitutív* – azaz a megalapozás módján „létrehozó” – tény, amennyiben a tudományos megismerés értelmének – racionalitásának, igazolásának, az elméletek, ismeretek meggyőzőerejének, hasznosságának, bizonyosságának stb. – a *végző és feltétlen* alapját jelenti, olyan alapot, amely nélkül nem lehetséges megismerés, és amelynek már nem lehet mögé menni. A nemtudás másrészt *regulatív* – azaz a normatív orientálás, iránymutatás módján „szabályozó” – tény, amennyiben a tudás (véges) és nemtudás/ tudható (végtelen) műveleti megkülönböztetésével irányítja, provokálja, szabályozza, egyszóval folyamatban tartja a megismerést.⁴²

Az igazoltnak-bizonyítottnak tekintett tudás mindig a végtelen világhorizont perspektívikusan-tematikusan lehatárolt „része”, azaz perspektívafüggő értelmezés (magyarázat), amely a megismerő diskurzív térben elfoglalt pozíciójától függ. Az igazolt-bizonyított tudás folyamatos bővülésével exponenciálisan növekszik a nemtudás

⁴² A kutatási téma és cél meghatározása, a tematizáció mint a megválaszolendő kérdések körének kijelölése tudásra méltóságuk (wissenswert) megindokolása a nemtudás szemantikai tényén alapul, amely paradox módon előfeltétele és eredménye is a kérdés és problematizálás diskurzusainak.

és a tudható tartománya.⁴³ A tudományos megismerés folyamatszerűsége és dinamikája, megfelelő megszorításokkal, leírható a „tudás és nemtudás dialektikájának” vagy a „tudatlanság kommunikációjának”⁴⁴ képleteivel is, amely adott esetben a magyarázatul szolgálhat a kutatói kíváncsiságból, érdekeltségéből következő döntések intuitivitásának, irracionalitásának vagy kommunikálhatatlanságának. A döntő kérdés itt mindig az, hogy a nemtudás lehetősége milyen értelemben *valóságos*, azaz szemantikai tényként mint felvetett, megfogalmazott probléma mikor és hogyan válik a tudományos vita tematikus tárgyává, a megismerés kiindulópontjává.

A megismerés kezdetével kapcsolatos popperi állítás ennek alapján a következőképpen fogalmazható át: A kérdés a nemtudás reális lehetőségét a probléma, azaz egy szemantikai tény formájában teszi a megismerés kiindulópontjává. A probléma a tudományos vita kezdetét és irányát meghatározó szemantikai tény, azaz a megismerés tényekkel kezdődik, tényekre irányul, tudásunk tényekből áll.⁴⁵ A nemtudás lehetősége akkor vezet reflexív megismeréshez, azaz a kérdés tulajdonképpeni értelemben, lényegileg akkor irányul a *saját* nemtudásunkra, ha mind a kérdezettet (ti. a tárgyat), mind a kérdezőt (ti. a tudományt), mind magát a kikérdezést (ti. a kérdés módját) problémává, a diskurzus témájává teszi. A tudomány határmegvonási vitáiban azért törekednek az úgynevezett „álproblémák” kizárására, mert a bennük tematizált nemtudás nem képes a tudható megismerésének valóságos lehetőségévé válni, redundanciával terheli, összezavarja és eltéríti a kutatást.

(b) A másik előfeltevés szerint a tudományos megismerés végtelen, de nem diffúz, nem értelmetlen és nem határtalan folyamat. Az igazság értékeszméje igazolja, megalapozza, szabályozza, orientálja, a különféle problémahelyzetekben megjelenő nemtudások pedig aktuálisan lehatárolják a megismerési folyamatot a hipotetikus végpont (cél: elméletalkotás, ismeretszerzés) kijelölésével. A megismerési folyamatot fenyegető diffúzitás, értelmetlenség, határtalanság kizárásának *szükségszerű* feltételét a demarkációprobléma érvényes megoldása jelenti, amelyet a normáltudományi kutatásban elvileg minden problémafelvetéssel magától értetődőként előfeltételeznek, illetve amelyet a válsághelyzetek kikényszerítenek.

⁴³Vö. Karl R. Popper: Die Logik der Sozialwissenschaften. Über die sogenannten Quellen der Erkenntnis. In Karl R. Popper: *Auf der Suche nach einer besseren Welt. Vorträge und Aufsätze aus dreißig Jahren.* 79–98., 62–63.

⁴⁴Luhmann a „tudatlanság ökológiájának” ismeretelméleti problémájaként tárgyalja a kérdést a modernitás kommunikációelméleti leírásában (vö. Niklas Luhmann: *A modernség megfigyelései.* Ford. Böröcki Tamás, Brunzel Balázs. Budapest, 2010, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat Kiadó, 93–136.).

⁴⁵Popper három világról alkotott elméletének ontológiai előfeltevése szerint a világ tényállásokként vagy tényekként, illetve tények összességeként három módon „létezik” megismerhető valóságként: mint a fizikai tárgyak és állapotok világának (Welt1), mint a tudati tárgyak és állapotok (élmények) világának (Welt2), mint az objektív szellemi (gondolat) tartalmak világának (Welt3) tényei (vö. Karl R. Popper: *Objektive Erkenntnis. Ein evolutionärer Entwurf.* 158–197.).

Popper szerint a falszifikáció jelenti a demarkáció tudományelméleti problémájának a megoldását,⁴⁶ amely szükségképpen államvonatkozást tartalmaz, előfeltételezi és szükségessé teszi a történelmi-szociológiai problémásík bevonását a tudományelméletbe. A demarkáció szabályát (elvét) meghatározó és érvényesítő szabad viták intézményi-szerkezeti feltételeit s ennek alkotmányos szabályait a nyitott társadalmak limitált államai teremtik meg és garantálják.

*

Exkurzus I

Popper indukcióval kapcsolatos kritikai álláspontja a következő állításokban foglalható össze. (a) Az indukció sohasem lehet teljes, mert egyszerre nem lehet minden releváns objektumot – egy adott halmazba vagy osztályba tartozó elemet – megfigyelni. (b) A megfigyelés objektumai kontingensek, mindig fennáll a változás, az eltérés lehetősége.⁴⁷ (c) Az indukcióelv igazolása a végtelenbe visszavezető következtetésekre (regressus ad infinitum) kényszerít.⁴⁸ Az a, b, c, alapján az induktív általánosítások ezért mindig csak valószínűek lehetnek. Ezzel szemben Popper amellet érvel, hogy: (d) indukció nem létezik, induktív általánosítások képzése logikailag lehetetlen, (e) empirikus elmélet nem alkotható megfigyelt egyedi jelenségek általánosításával, (f) az empirikus elméletek

⁴⁶ Ezen a ponton szükséges megjegyezni, hogy a demarkációprobléma popperi megoldása nem tesz különbséget a tudomány belső (valódi tudomány vs. áltudomány) és külső (tudomány vs. nem tudomány) értelemhatárait megvonó diskurzusok között. A falszifikáció elve elmosza a tagadás két formája közötti különbséget, nem alkalmas kritérium a külső értelemhatár megvonására, amikor a tudományt más társadalmi-kulturális területektől, a vallástól, művésztől, gazdaságtól, jogtól, politikától, intim szférától kell elhatárolni.

⁴⁷ A megfigyelendő halmaz (osztály) elemei a „hattyúk” („minden hattyú”). Azonban egyszerre (vagy folyamatosan) csak „sok” hattyút lehet megfigyelni, minden – a múltban élt, a jelenleg élő, a jövőben megszülető – hattyút nem. A megfigyelés alapján csak azt lehet állítani, hogy a „hattyúk fehér tollúak”, kizárólag ebben a formában: „Megfigyelek sok hattyút, és ezek mind fehér tollúak”. Az állítás a megfigyelés korlátozottsága miatt nem vonatkozhat a teljes halmazra (osztályra), hanem csak „a megfigyelt hattyúkra”, amelyek „hasonló tulajdonsággal” (fehér tollazat) rendelkeznek. Az induktív végkövetkeztetés az állítás érvényének kiterjesztése a teljes halmazra („minden hattyú fehér tollú”) ezért csak valószínű lehet.

⁴⁸ Az általános kijelentés formájában meghatározott indukcióelvet nem lehet empirikusan igazolni. „Ha megkísérlik »empirikusan érvényes« tételként felfogni, akkor rögvest ugyanazok a kérdések merülnek fel ismét, amelyek bevezetésének indítékául szolgáltak. Hiszen ahhoz, hogy az indukcióelvet igazoljuk, induktív következtetéseket kellene alkalmazni, amelyek számára nekünk egy magasabb rendű indukcióelvet kellene előfeltételezni és így tovább. Az indukcióelv empirikus felfogása tehát azon hiúsul meg, hogy *végtelen regressushoz vezet.*” (Karl R. Popper: *Logik der Forschung*. 4.)

elvileg nem verifikálhatók, és nem is valószínűsíthetők, azaz nem lehetnek sem igazak, sem valószínűek. Az empirikus elmélet lehetőségének a feltétele a saját cáfolhatósága: az elmélet alkalmazása és ellenőrzése során keletkező tapasztalat megghiúsíthatja, ha új megfigyelések ellentmondanak neki. Az empirikus elmélet akkor válik cáfolhatóvá, ha kizárják azt a tapasztalati lehetőséget (megfigyelhető tényállást), hogy léteznek „nem fehér tollú hattyúk”. Ekkor a „minden hattyú fehér tollú” állítást már nem induktív általánosításként, hanem egy tisztán deduktív funkcióbba helyezett állításként, mint axiómát fogják fel, a hattyúhalmazról felállított empirikus hipotézisként, amely mindaddig igaz, amíg nem figyelhető meg egy „fekete (barna stb.) tollú hattyú”. Ebből az következik, hogy a „minden hattyú fehér tollú” típusú univerzális állítások csak látszólag induktív általánosítások, Popper ezeket „quasi indukcióknak” nevezi, amelyek a megismerés deduktív (axiomatikus) kiindulópontjaiként szolgálnak. A deduktív elméletalkotás tehát abból indul ki, hogy a megismerés nem egyedi jelenségek megfigyelésével kezdődik, a megismerésnek nincs sem „végső forrása”, sem kitüntetett kezdete,⁴⁹ a tudomány racionális kritikai diskurzusaiban nem létezhet olyan autoritás, amely kételymentesen és cáfolhatatlanul eldönthetné a tudás forrásaival és kezdetével kapcsolatos kérdést. Eszerint nem létezik és nem is létezhet végérvényesen biztos (bizonyítható) tudás: „Minden, ami létezik, feltételezett tudás... A tudományos tudás messze a legjobb tudásunk; és mégis a tudományos tudás is csak feltételezett tudás.”⁵⁰

Az empirikus elmélet kizárólag akkor tekinthető tudományosnak, ha fennállnak folyamatos kritizálhatóságának, cáfolhatóságának (falszifikálhatóság), ellenőrizhetőségének normatív és intézményi feltételei. A normatív feltételek egyfelől a megismerés-logikai, másfelől tudományetikai feltételek, míg a tudomány szabadságát, funkcionális autonómiáját biztosító intézményi feltételeket a nyitott társadalom limitált állama teremti meg. Az elmélet csakis e feltételek együttes fennállása esetén rendelkezik a tisztán formálisan – azaz a kijelentés és tárgya közötti megfelelési relációként – felfogott objektív-abszolút igazsághoz való közelítés képességével. Az empirikus elméletek alkotásának deduktív-axiomatikus formája, szemben az induktív felfogással, *közvetlenül* kapcsolódik, pontosabban függ attól az előfeltételtől, hogy fennállnak az elmélet tudományosságának a tudományon belüli és kívüli feltételei, a tárgyi kritika és szabad vita intézményi garanciái a demokratikus jogállamokban.

⁴⁹ „A tudományelmélet kérdéseinek tulajdonképpen nincs semmi tennivalója forrásokkal... A megismerés nem kezdődhet a semmivel – a *tabula rasával* –, de nem indulhat ki a megfigyelésből sem... Nem tekintély sem a megfigyelés, sem az ész.” (Karl R. Popper: *Über die sogenannten Quellen der Erkenntnis*. In Karl R. Popper: *Auf der Suche nach einer besseren Welt. Vorträge und Aufsätze aus dreißig Jahren*. 61.)

⁵⁰ Karl R. Popper: Az evolúciós ismeretelmélet helye ismeretelméletben. In Karl R. Popper: *Megismerés, történelem, politika. Válogatott írások és beszédek*. 107., 109.

Exkurzus II.

Popper kritikai politikafilozófiája a kormányzás (uralkodás) nézőpontjából problematizálja az államjelenséget, s Platón „naiv” kérdésfeltevését – „Ki uralkodjon az állam fölött? Ki gyakorolja az uralkodói hatalmat?” – korrigálva nézőpontváltást javasol a következő formában: „Vannak-e olyan *kormányzati formák*, amelyek morális okból elvetendőek? És megfordítva: vannak-e olyan kormányzati formák, amelyek megengedik nekünk, hogy egy elvetendő vagy akár csak inkompetens kormánytól, amely károkat okoz, megszabaduljunk?” Popper szerint a személyes szabadság védelmének és korlátozott kiterjesztésének a nézőpontjából megfogalmazott kérdéseken és a rá adott konkrét kormányzati válaszokon alapul a demokrácia, az antikvitásban és a modernitásban egyaránt. A nyugati világ nyitott társadalmainak demokratikus államformái a kipróbált (trial and error) tapasztalati válaszok a kérdésre: „A demokráciák tehát nem népuralmat jelentenek, hanem elsősorban a diktatúra ellen irányuló intézmények. Nem engednek meg semmiféle diktatúrához hasonló uralmat, nem engedik meg a hatalom akkumulációját, hanem megkísérlik az államhatalom korlátozását. A döntő az, hogy egy demokrácia ebben az értelemben nyitva hagyja a lehetőséget, hogy a kormánytól vérontás nélkül meg lehessen szabadulni, ha az megsérti jogait és kötelességeit; de akkor is, ha mi rossznak vagy elhibázottnak ítéljük meg a kormány politikáját... tehát nem az uralomról van szó, és nem arról, hogy *ki* uralkodik (nép, monarcha, zsarnok, arisztokrácia, oligarchia, osztály, elit stb.), hanem a kormányzásról, és arról, »hogyan« kormányoznak; mindenekelőtt azért, hogy a kormány ne túl sokat kormányozzon. Tehát jobban mondva: az államigazgatás *hogyanjáról*.” A nagy liberális gondolkodók, mint Kant, Humboldt és Mill, hasonlóképpen elismerik az állam szükségességét, azonban államfelfogásuk az állam korlátozásának az eszméjén alapult. „Államra szükségünk van, de csak oly keveset akarunk belőle, amennyi csak lehetséges, szemben egy totális állammal – nem akarunk paternalista, autoriter, bürokratikus államot; röviden mini-államot akarunk.”⁵¹

⁵¹ Karl R. Popper: Észrevételek a demokratikus államok elméletéről és gyakorlatáról. In Karl R. Popper: *Megismerés, történelem, politika. Válogatott írások és beszédek*. 168–169., 174.